

II. ARAD A RÓMAISÁG KORÁBAN.

Agathyrsook. Görög hatás az érmekre. A dákok. Traján-hagyományok. A rómaiság jelei. Zermizirga és Ziridava. Épületek, utak, bányák stb. maradványai. Éremleletek. Dacia limese s egyéb sánczok.

Heraklesznek s a hylaeai szörnynek három ikergyermeke közül *Agathyrsook*, ki atyja íjját megfeszíteni nem bírta, kivándorolt anyja hazájából s hazánk mai délkeleti felföldjén települt meg, a Maris-folyó mellett, mely az Isterrel egyesült¹⁾. Marisnak a mai Marost s az ennek torkolatától délre eső Tiszát, Isternek a Dunát nevezték²⁾. Ez agathyrsook fényűző emberek voltak, kik nagy előszeretettel hordtak aranyékszereket. Közös feleségeket tartottak, úgy, hogy testvéreknek tekintették, s irigységgel és ellenségeskedéssel nem bántották egymást. Erkölcseik, szokásaik különben a thrákokra emlékeztettek.³⁾ Krisztus előtt az V. században tehát egy, a később nagy történeti szerepű gétákkal és dákokkal rokon népséget találunk a Maros mentén, melytől odább éjszakra eső területet nem is ösmertek az Alduna vidékén s a Fekete-tenger partjain élő görög gyarmatosok. A görögök főképp az arany miatt keresték föl e tájakat, melyeknek ezen lakóitól erednek a Maros vidékén mindenütt, Aradmegyében is előforduló kő- és bronzleletek. Ezek a leletek s Herodot leírásai egyaránt a mai, úgynevezett természetes népekkel egy fokon állóknak bizonyítják az agathyrsookat, gétákat és dákokat, kiket az árja nyelvcsalád tagjai közé számíthatunk a jazygokkal és szármátákkal együtt⁴⁾.

A tulajdonképeni gétákat vagy dákokat a Kr. előtti IV. századtól a kelták délről s a bastarnák (vagy a szármát roxolánok és jazygok) éjszakaról szorították a Kárpátok délkeleti felföldjére, hol csakhamar magukba olvasztották a rokon agathyrsookat, s Dacia névvel hatalmas országot alapítottak. *Burvista* király idejében (a Kr. e. I. században) a dákok már a Tiszáig kalandoztak. *Augustus* korától kezdve elég bajuk volt velük a légióknak.

A barbár karikapénzeket már a IV. századtól kezdve kiszorították a

1) *Herodot* történetei. IV. könyv, 10., 48. — 2) *Hunfalvy*, Magyarország Ethnogr. 59. — 3) *Herodot*, IV., 104. — 4) *Hunfalvy*, 97—98. 1.

görög pénzek és ezek utánzatai, melyek az államban-élés első bizonyosságai. Az attikai pénzlábat Dacia is elfogadta és II. Fülöp módjára verette a maga pénzeit. Aradvármegyében Kis-Jenő vidékén egész gyűjtemény került e féle pénzekből a bécsi császári régiségtárba¹⁾. Ágrison a Botpatak völgyében 1880. július 18. cserépedényben egyszerre 132 ilyen barbár érmet találtak. Az egyiknek avers oldalán jobbra fordult szakállas férfiú van ábrázolva, fején háromsoros babérkoszorúval; a revers oldal balfelé menő lovas férfiút mutat; a másiknak avers lapján arczélben fölvett és három gyöngy-sorral díszített férfi-fej látszik, a reversen pedig jobbra tartó lovas, előtte O jegygyel²⁾. A lelet, melynek egyes darabjait 2 frtjával adogatták el az aradi piacon, — egy tudósítónak föltevése szerint³⁾ — épen a pénzöntés helyéről való lehet, mert a példányok egyazon jellegűek, s oly épek, hogy talán még forgalomba sem kerültek. Némely darab tökéletlenül van készítve, s a jobbra fordult dús hajú férfiúnak csak félképét vehetjük ki. Lőkösházán 1817-ben⁴⁾, Paulison 1854-ben⁵⁾ s azóta Borosjenőn ΣΩΤΗΡΟΣ ΑΚΑΣΟΥΣ ΘΑΣΙΩΝ, Kutason (1862-ben) Molossi Epiri⁶⁾, Kéthalthmon — egyszerre 120 darabot — Heraklitos, Ágrison néhányat PH. ΝΟΣ. ΑΠΟΛ. és ΝΟΚΑΗΣ felíráttal s bikával jelzett⁷⁾ görög pénzeket, Déznán pedig görögutánzatokat⁸⁾ találtak. A legszebb ilyen utánzatok közé tartozik azon 6 barbár érem is, melyekre 1873-ban a madrizesty-szlatinai útvonalon akadtak; ezek közül három jobbra, kettőn balra induló lovas és egyen egy jobbra menő ló van ábrázolva⁹⁾. Valamennyinek anyaga ezüst.

A rómaiak görög alattvalóival való csendes érintkezést Burvista halála után megzavarta az a nagyszabású politika, melyet *Decebal* kezdett űzni. Midőn, incselkedéseit megunva, Domitianus hadvezére, Julianus közvetlenül Sarmisegethusára akart törni, Decebal Pannoniára zúdította a magyar alföldön kőborgó harczias törzseket s békére kényszerítette az imperatort. A föltételek szerint, egyebek közt, római mérnököket, tiszteket és munkásokat kell vala Daciába küldeni¹⁰⁾, s nem lehetetlen, hogy azon sánctvonalak közt, melyek ma több párhuzamos vonalban metszik Aradmegyét, az egyik ezen mérnökök terve szerint készült s hogy ezért nem felel meg mindenben a római töltés-építés minden föltételének. A dák király jól felhasználta a béke éveit s városokkal, várakkal védelmezte a dél-

1) *Téglás*, Őskori nemes fémhányászatunk némely adalékai, 29. — 2) A lelet leírása *Ormos* Zsigmondtól, Tört. Értes. 1883., 45—6. l. — 3) »Alföld« 1880. — 170. sz. — Ez érmekből azonban 7 darabot Nasch Illés 1885-ben az aradi lyceum régiségtárának ajándékozott. Az érme nagyobb részét *Granichestädten* budapesti ékszerész vásárolta meg, hogy mint óralánczra stb. való joujout bocsássa árúba; mint ilyen, Aradmegyében általánosan ösmeretes. — 4) B. Bánhidy Albert ajándékából a nemz. muzeumé. L. Arch. Közl. IV. 161. — 5) Az aradi lyceum régiségtárában, Nyári Béla ajándéka. — 6) *Archaeol. Közl.* III. 173. — 7) *Parecz*, Aradmegye ism. 14. Az ágrisi ezüst *Balás* Gábor úré N.-Halmágyon. — 8) *Archaeol. Közl.* II. 45. — 9) A nemz. muzeumé. L. 188/1873. Ű. N., 1., 3., 5., 8., 10. ábra. — 10) *Dio Cassius*, 67., 6.

keleti felföldnek párkány-hegyeit, kivált nyugaton, hol az országnak az alföld és Pannonia felé nem voltak jó természetes határai. A Duna-Tisza között lakó kivándorolt (metanasta) jászokat szinte közreszorította a római és a dák hatalom, mely utóbbi már-már a Tiszáig terjedett.

Decebal dák király nagyon veszélyes ellensége volt egy *Domitianus*-nak, de nem imponált egy *Trajanus*nak. A mint épen betelt Krisztus születése után az első század, hatalmas hadat indított ellene az imperator; átkelt a Dunán, harcz nélkül vonúlt végig *Decabel* szövetségesei, a szármáták lovas alföldi népe közt s egyszerre, úgy látszik, két vonalon támadt. A Temes-Bisztra völgyén fölfelé a Vaskapun át Sarmisegethusára s a mai Aradtól a Maroson föl, Déva irányában¹⁾. Délnyugatról jövő támadás észszerűen csak e két völgyön át érhetette Daciát; s egy tudákos hagyomány szerént²⁾ *Decebal* csakugyan ez oldalról várta azt. Bölcs előrelátásból ő építtette volna Arad vagy Hrad várát s annak környékén előre szörnyű nagy sírokat ásatott, hová *Trajanus* egész seregét temethesse. A 100—107. év közt azonban, két nagy hadjáratban, teljesen legyőzte őt a császár, ki azután az öngyilkos király futó hadának romjait hantolta el Arad közelében a glogováczi öt halom alá. Majdnem tizenhatszáz évvel ezelőtt találtak meg ott a dákok; s nem egynek csontját találták már meg, a mint késő utódok a halmokat bolygatták.

Ha még oly gyermeke is ez a mese, annyi áll, hogy a nép Aradmegyében most is megőrizte *Decebal* és *Trajanus* emlékét. Amannak tulajdonítja a kovaszinczi templom és a déznai vár építését³⁾ s emennek a vármegyén végigvonuló sánczokat, melyeket általán Traján útjának (drumul lui Traianu) nevez. Azt a felvilágosítást, melyet róluk papjaitól s más írástudóktól egykoron kapott, hagyományyá tette.

Nem kell azonban, legalább e helyütt, bővebben bizonyítgatnom, hogy a Maros vonalának hadi jelentőségét mindenesetre már a rómaiak fölismerték s hogy azt, a Dacia nyugati része előtt levő szakasz mindkét partján, tehát oly helyen is megerősítették, hol a lakosokat inkább csak szövetségeseikévé tették, mint alattvalóikká. A mint ugyanis megszűnt a hódítás zaja Daciában s a legiók átvehették a római-tevés nagy munkáját, a Maros partjának védelme s várakkal való megerősítése a XIII. iker légiónak jutott feladatúl. Német-Csanádon ép úgy találtak ennek bélyegével ellátott téglákat, mint Bulcson, mely a középkorban Aradmegyéhez tartozott.⁴⁾ S e két ponttal jelezve van Magyarországon is azon, maros-

¹⁾ *Salamon*, Budapest tört. I. 170. — ²⁾ *Fábián*, Arad. I. 2—3. — ³⁾ P. Nagy László (Orodias, 49. l.) tudákos megjegyzése szerint Dézna neve a Decinának, vagy Decerinának összevonása s e név *Decebal*t, az építtetőt, jelentené. — ⁴⁾ *Rómer* a Századokban, 1868. — 428. V. ö. Századok, 1883. 161—2. Maga a bulcsi téglá felírata: »LEG XIIIIG« azaz legio XIIIa gemina. Kiadta az Archaeol. Közl. 1868., 191. l. és *Desjardins-Rómer*: Inscriptions Monumentorum Romanorum; 168. l., 445. sz.

menti hadiút, melynek daciai részét újabb időben állomásról állomásra csaknem teljes pontossággal megállapították¹⁾.

A XIII. iker-légió sokáig lakott Daciában s tőle származik Dacia legtöbb felírtos emléke, sőt Alsó-Pannoniában is egynéhány²⁾. A légió, mely már a hódításban is résztvett, Apulumban (Gyulafejérvárt) tartotta főhadiszállását s onnan egészen a mai Szeged tájékáig felügyelt a jászok földén keresztül vezető útra, mely Pannoniát s Daciát kötve össze, kereskedelem és védelem tekintetében egyaránt fontos volt.

A Maros balpartján, hol délfelé körülbelül az éjszaki szélesség 46. fokáig kell keresnünk a középkori Aradmegye határait, veszély idején más légiók is megjelentek s valamivel jobban kifejelett a rómaiság. De épenséggel virágozott az a (Ferrótól számított) keleti hosszúság 40. fokától odább keletre, vagyis az Araddal határos Hunyadban és környékén. A mint a mai Aradmegye legdélekeletibb részén az Almás-patakot fölveszi a Maros, Hunyadmegyében, Zámon vagyunk s Aradmegyétől pár lépésnyire oly parkban sétálhatunk, melynek fő érdekességét a környéken talált római szobrok és síremlékek képezték s részben képezik ma is. Pár lépéssel odább nyugatra már semmi maradandót sem alkotott volna a római? A dévai muzeumban, a demsusi gkel. templomban, a hajdani Sarmisegethusában s annyi más helyen tett látogatás, egyéb adatok híján is, valószínűvé tenné, hogy a rómaiság rendkívüli hódítása nem állhatott meg mereven a hosszúság 40. fokánál s hogy érezni kellett annak hatását odább nyugaton, ott is, hol a Maros már az alföldre ért.

Aradmegye római leleteit azonban alig érdemes említeni a szomszéd Hunyad gazdag emlékei mellett. Állandó építkezés nyomát a Maros mellett csak Bulcsón és Paulison találjuk. Kis-Batta (Batucza) és Batta közt, melyek egymással szemben fekszenek, a Marost összeszorítják a Kárpátok és sziklái még a meder alatt is folytatódnak. Keleten Soborsin és Valemare közt egy második szoros van. E két szoros közt azonban be Czel-láig, Bakamezőig és Osztrovig ismét kitágul a völgy s elül szinte elszigetelve áll Bulcs. A falu és temető éjszaknyugati részén alig járható bozotos földháton csekély romok látszanak, melyek egy középkori apátság templomából és kolostorából származnak. A légió jegyeivel ellátott téglákat felhasználták a szerzetesek. 1871. márcz. 21-én, midőn a bulcsi apátság nyolczszögű szentélyének tömör falait lerombolták, hogy föléje a mostani új templomot emeljék, a romok közt számos római téglát, századunk első felében pedig, a nép elbeszélése szerint, más régiségeket, nevezetesen sarkophagokat is találtak itten.³⁾ Mindezt elhordta, beépítette, vagy elfecsérelte a nép; a romok tüzetesebb megvizsgálása azonban még most sem múlta idejét. E

1) A vezeli castrum köveit 1806-ban beépítették az Aradfelé vivő országútba! (*Neige-baur*, Dacien 52.) Így pusztúlhatott el az út aradmegyei része is. — 2) *Desjardins*, u. o. 139. l., 273. sz. — 3) *Történelmi Adattár*, II., 378. l. *Rómer* e romokat 1868-ban vizsgálta meg.

helyen mindenesetre római telep állott, melynek neve, ha egyetlenegy adatnak, a II. századbéli Ptolemaeusnak hihetünk, *Zermizirga* volna¹⁾.

Odább nyugaton Lippa és Paulis közt a Maros balpartján, a most Temesben levő Újfalú (Neudorf) falu mellett a legelőn (az úgynevezett Steinbuckelen) a délnyugatról éjszakkeletfelé vezető római sáncz mellett ma is látható egy propugnaculum²⁾. Paulis és Szabadhely közt viszont több felírtos római téglán kívül elég ép bolthajtásokat és felül boltozott kis téglafolyosókat tártak fel, melyeknek üregét, sőt a boltozat tetejét is omlott föld borítja. Figyelmet érdemel, hogy ezen 125 cm. magas folyosók, a föld alatt 1 méter mélyen, délnyugatról éjszakkeletnek, tehát a római sáncz csapásának irányában haladnak³⁾.

Feltaláljuk a rómaiság nyomát Arad-Hegyalja tövében s magának a megyének síkságán is. A leletek szintén túlnyomóan érmekre szorítkoznak, mi eléggé mutatja, hogy nemcsak a germánokat, de az itt lakókat is «megtanították» már a rómaiak a pénz elfogadására.

Arad-Hegyalja nyugati részét valószínűleg castrum védelmezte. Bohus János, Aradvármegye főispánja, a XIII. ikerlégió jegyével ellátott kút-téglákat talált a *világosi* középkori várban⁴⁾, melynek falába sok római téglát építettek be.

Odább éjszakkeleten különösen két pontot nem hanyagolhattak el a rómaiak. Az egyik a Hegyes-Drócsa északnyugati része, hol a Fejér-Körös teljesen a síkságra lép; s a másik, valamivel odább keleten, a Fejér-Körös utolsó szorosa. Amott jelenleg Boros-Jenő, emitt Boros-Sebes áll.

Boros-Jenőről bizonyos tudákos hagyomány maradt fenn, mely szerint *Hadrianus*, mások szerint *Valens* császár (!) palotát építtetett ottan, *Probus* császár (!) pedig szállótkékkel ültette be a Makra hegyét, illetőleg Kövespatakot⁵⁾.

1) *Ptolemaeus* (Geogr. Lib. II. *Magini* János 1597. évi kiadásában a 72. lapon) Zermizirgát a kel. hosszúság 49°30'-e s az éjsz. szélességnek éppen 46.°-a alá teszi. Ptolemaeus a szélességre nézve csak igen ritkán tévedett, itt pedig egész hibátlanul járt el. Ziridava 20'-cel odább éjszakra, de ugyanazon hossz. fok alatt esik. Észszerűbb tehát Bulcsal azonosítani Zermizirgát. A hosszúságot illetőleg *Salamon* figyelmeztette legújabbban a tudós világot (Budapest története, I. 213.), hogy Ptolemaeus hosszúsági foka egy mostani fok 50'-ével s 30'-e a mostaninak 25 perczével ér föl; s hogy e fokok meghatározásában néha 1—2 fokot is téved az alexandriai tudós. Ezt szem előtt tartva, a Zermizirgára nézve Ptolemaeusnál jelzett 49°30' a valóságban 41°15'-cel egyenlő, (s így Zermizirga körülbelül Gyulaféjérvár helyén lett volna), míg Bulcs tényleg a kel. hossz. 39°46'-e alatt fekszik; tehát Ptolemaeus 1°29'-cel tette odább keletre a hosszúságot. Tévedésének oka az lehetett, hogy Bulcsnál erősebb kanyarulatot tesz a Maros északnyugat felé; ő pedig a hosszúságot az utazók lépésmérései, vagy egyszerűen csak világtájak szerint határozta meg, miért is rendesen tévedett a folyók kanyargásainál fekvő városok meghatározásában. *Gooss* szerint (Studien zur Gesch. des trajanischen Daciens, 50—51. l.) itt Ziridava állott; ezt azonban odább éjszakra kell keresni. — 2) *Torna* Károly 1882. aug. 26. maga is annak ösmerte el. — 3) Történ. Értesítő, II. 103. — 4) E téglák a nemz. muzeumba kerültek. — 5) L. Thiele és Chevapovich munkáit.

Az a kővár, melynek építését 1652-ben fejezte be Haller Gábor, korának legkitűnőbb magyar várépítője, a borosjenői nép szerint a régi római castrum helyén emelkedik. A várnak maig fenntartott négyszögletű alakja szolgálna bizonyágul.

Ezt a hagyományt annál a néhány pénzleletnél s elkallódott régi tárgynál jobban bizonyítja azon körülmény, hogy épen a mai vár s az állítólagos castrum irányában, Boros-Jenőtől éjszakra az istvánházi major előtt az Erdőhát felé római töltés vezet. E töltéstől nyugatra marad a Gyeszima nevű irtott rész és keletre a Regyitar nevű mezőség. A töltés túlmege a Töz patakán és Csermő s Mocsirla közt Kislaka — tehát Biharvármegye — felé folytatódik. Az erdőségben egész határozottan látszik a szerkezete, míg Boros-Jenő közvetlen közelében körvonalai elég elmosódottak. Ha már most tudjuk, hogy azon három töltésvonalból, mely Daciának az alföld ellenében való védelmére a mai Aradmegye területen emelkedett, a középső Temes-Újfalutól Ágrison és Ternován át Sikuláig, az ehhez legközelebb eső keleti vonal pedig Dudtól Repszegig, de éjszakfelé mindkettő csak a Sebes-Körös balpartjáig ért; s tudjuk viszont, hogy e két vonaltól teljesen függetlenül, épen Boros-Jenőnél, a Körös jobbpartján kezdődik egy új limes, mely azután a Fekete-Körös felé vezet, beláthatjuk, hogy Repszeg és Sikula közt a Fejér-Körösnek kellett pótolnia a határt. S ha Sikula és Boros-Jenő, e közeli szomszédok, közt összefüggött is valamikép a limes, oly szöveget képezett, hogy Borosjenőnél ennek s a Körösnek védelmére okvetetlenül kellett valami erődöt építniök a rómaiaknak, mint a hogy megerősítette e helyet minden később jövő nép.

Mintegy 15—20 kilométerrel odább, szintén a Sebes-Körös jobb partján, egy másik telep állott. Legalább Ptolemaeus szerint Zermizirgával ugyanazon hosszúsági fok alatt, de a szélességnek 20 perczével odább éjszakra feküdt Daciának egy másik városa, *Ziridava*¹⁾. Ez a két fok épen a mai Berza, Boros-Sebes és Buttyin által képzett háromszögben metszi egymást s így itt, körülbelül a Sebes-pataknak a Körösbe való ömlésénél,

1) *Ptolemaeus* szerint *Ziridava* a kel. hossz. 49°30'-e, vagyis — átszámítással — annak 41°15'-e, míg Boros-Sebes tényleg a kel. hossz. 39°47'15''-e alatt fekszik s így 1°13' volna az eltérés; sokkal csekélyebb, mintha Nagy-Szebennel azonosítanók (hol különben Cedoniét, Praetoriumot vagy Castra Traganát is keresték), mely 41°48'58'' h. és 45°47'4'' sz. közt fekszik (V. ö. *Vass*, Erdély a rómaiak alatt, 103.); vagy ha épen egynek vennők Békés-Gyulával, mely 38°55'30'' alatt épült s így 2°19'45''-cel odább nyugatra, s 18'45''-cel odább éjszakra, míg Boros-Sebes az éjsz. szél. 46°23'16''-a alatt, a három város közt kijelölt pont pedig valamivel odább délen fekszik. A *Ptolemaeus* által (id. h. 72. l.) kijelölt 46°20' szélesség tehát, kivált ha a szokásos correctivumot is tekintethe vesszük, teljesen megfelel a valóságnak. Mennyire eltérnek *Ptolemaeus* hosszúsági fokai a valótól, bizonyítja, hogy ő Napocát a hossz. 49°, vagyis, átszámítva, a 38°20' alá teszi, holott a 41°20' alá esik s így 3° a különbség. A szélesség (*Ptolemaeus*nál 47°40', tényleg azonban 46°53') kivételkép szintén igen nagy eltérést mutat s nem csoda, ha ennek következtében sokféle

mint védelemre amúgy is alkalmas ponton állt Ziridava, ha-ugyan hitelt adhatunk Ptolemaeus táblázatának¹⁾.

A kijelölt pont mindenesetre fontos.

Innen nyílt az út az erdélyi aranybányákhoz, másrészt a Bököny- és Sebes-patakok mentén az aradi érczteleppekhez. Épen e vidéken — Berzán, Gurahonczon, Bohányban, Déznán stb. — találják a legtöbb római érmet; Zimbrón, Kiszindián és Voszdócson római bányaművelés nyomait sejtik s ha ezekről biztosat nem mondhatnak is, határozottan föllelik azt Arad megye keleti határától 10—15 kilométerre, Körösbánya és Karács vidékén²⁾. E vidékre a Fejér-Körös völgyén fölfelé rendes út vezetett s az Ocson, a mostani hídon alúl levő kőhíd alapjait a nép római korbelieknek tartja. Boros-Sebes szomszédságában, Déznán még fenn a várromok közt is találtak római fibulákat, ékszereket s érmekeket³⁾; a Fejér-Körösnek egy baloldali mellékvíznél fekvő Fericsén a század elején egy ódon templom romjai közt köveket láttak, állítólag római felírral; mivel azonban az oláh pásztorok már akkor kereszteteket véstek e kövekre s kipattogtatták az írásokat és jeleket⁴⁾, — azóta pedig még a köveket is széthordták, — bizonyosat e tekintetben sem mondhatni. A vidék rómaiságának leghatározottabb bizonyosságai mégis az ú. n. *római sáncok*, melyekről alább lesz szó.

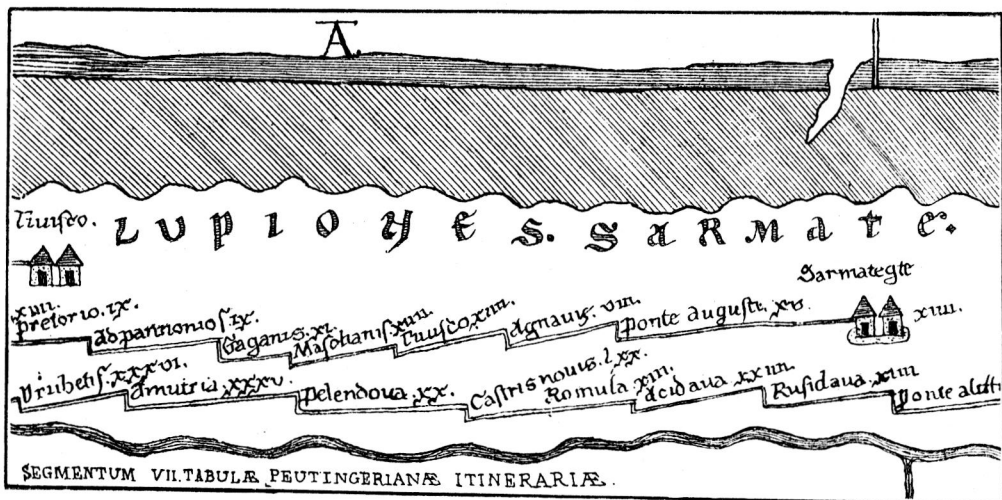
A római birodalomnak a IV. századból fennmaradt térképén a Maros melléke már nincs feltüntetve. Annak balpartján, a középkori Arad déli részén, a bizonytalanságot, tájékozatlanságot bevalló fekete, párhuzamos vonalak sorakoznak egymás mellé, csupán az ott lakó nép, a szármáta lupigónok (*Lupigones sarmatae*) vannak megnevezve⁵⁾. A mostani Arad-

keresték a tudósok Napocát, míg végre *Mommsen* (*Corpus Inscriptionum Latinarum*, III. k., 169. l., VIII. sz.) a feliratokból mutatta ki, hogy Kolozsvár területén állott. Ott azonban, hol felíratos köveket nem találnak, jobb adatok híjjában Ptolemaeusnak kell hinni; de mindig szem előtt tartva azt a körülményt, hogy ő egy-két fokkal rendszeren odább keletre teszi az illető várost, mikor a valóság földérintésénél igen is figyelembe kell venni a helyrajzi körülményeket s kivált a földrajzi tényezőket.

1) *Téglás* szerint (A rómaiak daciai aranybányászatáról, 15. l.) a Fejér-Körös mellett katonai táborhelyet nem ismerünk s így e folyó felső vonalát s a Marost, nyugaton egészen az arad-hegyaljai limes vonaláig, Micia (Veczel) őrsége védte. A községi élet azonban nem hiányzott, mint ezt pl. Körösbányáról maga Téglás is mondja (40. l.) s hogy e gyarmatokat utóbb helyőrségek védték, egyes leleteken kívül már csak abból is következik, hogy a limest nem hagyhatták csapatok nélkül; Boros-Sebesre nézve pedig megállapíthatni, hogy a Körösnél épen ott végződött a limes egyik szárnya. — 2) *Téglás*, u. o. 40—42. A zimbrói vashánya mellett egyidőben rézbányát is nyitottak, miközben ott római mécesst találtak. (Ez most, tudtommal, a belényesi gymnasiumé). Voszdócson állítólag aranybányát műveltek a rómaiak. A Halmágyról Lungsorára vezető út mellett látszik az egykori bánya, mely mindjobban omladozik, de 40—50 lépésnyire még járható. — 3) P. Nagy L. Orodias, 49. — 4) P. Nagy L. Aradm. ism. (A nemz. muz. kézírata), V. 161. — 5) *Peutingeriána* tabula itineraria. Bécs, 1753. A VII. szelvény A. darabja tünteti föl a Duna-Béga közét; a Béga-Maros köze már nincs kidolgozva. (L. e. könyv köv. lapját.)

vármegye területe, úgy látszik, nem érdekelte már Róma geo- és kartographusait.

E közben nagyobb fennakadás nélkül kereskedtek egymással győzők és legyőzöttek. Már a római köztársaság utolsó századából való családi érmeket is találtak Aradvármegyében, Kapruczán a Maros mellett Carisius Vibius, Plautius, Antonius, L. Hostilius Saserna és Caesar¹⁾ s Moroda körül a Csiger partján a Carisius, Cordius, Didius, Junius, Plautius, Pompeius, Roscius, Tititius, Vibius és Caesar²⁾, — a kutsai pusztán (1862) Afranius, Coponius, Sicinius, Sentius, Terentius, Lucanus családjait³⁾ és J. Caesartól. — 1854-ben Paulison is letek néhány családi s 1879-ben Vadászon néhány consularis érmet⁴⁾.

Peutinger térképe.

A császárok pénzei *Nero* ideje (54—68.) óta elég gyakoriak. Új-Panát és Kovaszincz közt Nerótól 2, *Galbától* 1 s *Vitelliustól* 3 darabot talált 1872-ben egy román fiú⁵⁾. *Vespasianustól* Aradmegyéből csak a délmagyarorsz. muzeumban 46 darab van 15 változatban⁶⁾, 2 a nemz. mu-

¹⁾ Legrégibb, Kr. e. 100-ból, a T. Carisius-féle ezüst moneta s Kr. e. 73-ból C. Vibius C. F. ezüst dénárja. Érdekes Kr. e. 57-ből a Plautia-familia dénárja a szárnyas Aurorával s 50-ből a Familia Antoniadé, vagyis a polgárháborúkban Marius egyik praetorának, Q. Antoniusnak fűrészes karimájú pénze. Hostilius dénárján egy Venuső látszik. Caesar két különböző pénze a Kr. e. 48. évből való. (Az aradi lyceum régiségei közt.) — ²⁾ A helytartótanács ezeket 1867-ben 17,715. sz. a. küldte át a nemz. muzeumhoz. L. Muz. jegyzőkönyv, 1869. 19. sz. — ³⁾ *Miletz*: Temes- és Aradvármegyék tört. és rég. emlékei. 22. Ezt az Arch. Közl. III. 173. ismeretlen helyről valónak mondja. — ⁴⁾ Amaz az aradi lyceumé, emez a nemz. muzeumé. (Napló, 1879. — 4. sz.) — ⁵⁾ A délmagyarorsz. muz. főkönyvében 1—5. sz. a. Leírta *Desspinitz* Péter a társulat 1873. évi emlékkönyvében. — ⁶⁾ U. o. 6—31. sz. a. Leírásuk az említett emlékkönyvben, 60. l.

zeumban¹⁾ s ugyanannyi Halaváts Gyulánál. Valamennyi Kovaszinczról. *Titus*-tól 15 s leányától Juliától 1, *Domitianustól* 12 (ide nem számítva a vadászti templom építésekor 1883-ban találtakat) s *Nervától* 2 érem ösmeretes²⁾.

M. Ulpius *Trajanus*ra, Daciával együtt e vidéknek is meghódítójára a kovaszinczi 34 darab (18 féle) ezüst dénáron kívül³⁾ főkép a Kis-Peregen, szántásközben talált «NERVAE TRAIANO AVG. GER. DAC. PMTR» felíratú bronz pénz emlékeztet⁴⁾. Utódai közül különösen *Hadrianus* (117—138.) érmei forogtak közkézen. Vadászon és Szent-Annán (az ú. n. avargyűrűben) néhányat, Kovaszinczon egymagán 23 darabot hozott felszínre az ekevas, *Sabina* császárné és *Faustina* senior 1—1 dénárjával együtt⁵⁾.

Antonius korára (138—161) két ezüst utal Kiszindiáról. Az egyikén ANTONINUS AVG. IMP. s a bőség szaruja köré I. M. P. II. G. O. S. III. P. M. A. P. XIX., — a másikon D(IVUS ANTON)INUS AVG. GOT. III. P. s túldaldalt VOTA PUBLICA van írva⁶⁾.

Marcus Aurelius (161—180.) korából szép arany pénzeket adtak be Bohányból a nemzeti muzeumba, mely a szomszéd Déznáról «számtalan» ezüst és réz római éremmel gyarapodott. Tőle való pénzeket Ocson is találtak⁷⁾. A tauczi patak mellett 1800-ban a szél egy vén tölgyfát kicsavarván, annak tövéből pásztorgyermekek két darab SEVERUS IMPER. köríratú ezüstöt vájtak ki, másik oldalán Fortuna képével⁸⁾. A leírásból nem tűnik ki, *Septimius Severus* (193—211.), vagy *Alexander Severus* (222—235.) pénze-e? Pannoniával azonban amaz állott élénkebb összeköttetésben.

III. *Gordianustól* (238—244) Livádián találtak egy ezüstöt⁹⁾. *Philippus* Arabs (244—249.) az utolsó imperator, kitől Aradmegyében Kiszindián egy Daciára emlékeztető rézérem maradt reánk. Arczképe körül IMP. M. JUL. PHILIPPUS AVG. s az érem másik oldalán PROVIN. DAC. AVG. IMP. felírat áll a zászlós Victoria körül, kinek lábainál oroszlán és sas hever¹⁰⁾. Értelmetlen symbolum egy negyedszázad mulva!

Aurelianus (270—275.) tudvalevőleg visszarendelte Daciából s így e vidékről is a légiókat és *Constantinus* császár, kitől a csálai várban 2 ezüstöt s Pécskán 2 rezet találtak¹¹⁾, már nem uralkodott e tájékon. Az ő

¹⁾ Muzeumi jkönyv, 1873. — 68., 69. sz. — ²⁾ Muz. jk. 1873. — 68. és 69. sz. Délm. muz. főkönyv, 32—58. és 1190. sz. Leírásuk: Emlékkönyv, 62. l. *Titustól* Kiszindián is találtak ezüstöt. — ³⁾ Muz. jk. id. h. — Délm. muz. főkönyv, 59—97. sz. Emlékkönyv, 63—65. l. Néhány darab Halaváts Gyulánál. — ⁴⁾ Nemz. muz. jk. 1875. — 15. sz. Délm. muz. főkönyv, 1191. sz. Arch. Ért. IX. 123. — ⁵⁾ U. o. 1873., 68—9. sz. — Délm. muz. főkönyv, 98—126. sz. Emlékkönyv, 65—67. l. Egy darab dr. Halavátsnál. A vadászti lelet 1883-ból. A szentannai 1888-ból a Kölcsey-egyesület gyűjteményében. — ⁶⁾ Nagy, Aradm. ism. (kézirat), V. 186. (Nemz. muz. 60. Qu. H.) — ⁷⁾ *Parvez*, Aradm. ism. 13. Az ócsi ezüst Balás Gábor úré Nagy-Halmágyon. — ⁸⁾ Nagy, id. h. III. 29. — ⁹⁾ A békésm. muzeumé. — ¹⁰⁾ Nagy, id. h., V. 187. — ¹¹⁾ Az ezüst *Árka*y Kálmán ügyvédé, a réz *Hegyes* János pécskai gazdáé.

korából, a IV. századból, még csak egy lelet bizonyítja, hogy a Maros azontúl is vonala maradt a kereskedésnek. Kapriorán (mely most Krassó-Szörény megye éjszaki részén fekszik, a középkorban azonban Aradhoz tartozott) Dyrrachium Illyricum (Durazzo) város 85 ezüst érmét találták¹⁾. Alcinous kertje, mit revers oldalára véstek, s vele a rómaiság végkép eltűnt e területről; csak a revers oldalán, a borját szoptató tehén által jelentett állattenyésztés: pásztornépek egyszerű foglalkozása maradt meg továbbra is.

De a röviden vázolt időkből mennyi érem kallódott el a nélkül, hogy korukat valaki meghatározhatta volna! Berzán egyszerre 1000²⁾, Kovaszinczon 500³⁾, Vadászon 150 és Kis-Peregen is számos római ezüstöt és rezzet találtak⁴⁾. Csicséren, Borosjenőn, Déznán, Várajton, Silingyián, Gurahonczon⁵⁾ hasonlóképen; Török Gáboron, a néhai híres alispánon kívül azonban senkisémm gondolt rendszeres gyűjtésökre; az ő gyűjteménye pedig tönkre ment 1848-ban, déznai kúriájának kirablásakor.

Még gyérebbek a rómaiság egyéb emlékei.

Morodán, a Csigér partján egy disznófejben végződő s közepe táján három élűvé csavarodó ezüst karpereczet találtak (1866.) a már említett római családi dénárokkal együtt⁶⁾; Kurticson ezüst gyűrűket és női ékszereket ástak ki⁷⁾. Déznán is római pénzek társaságában letek ezüst fibulákat és ékszereket⁸⁾, Várajton pedig (Gelvács tövében a majornál) két bronz karpereczet s más tárgyakat. Nadabon, egy középkori vár helyén egy bronz verekedő gyűrű mellett állítólag egy háziisten-szobrocskát is találtak bronzból; római volt-e valóban, most már nem lehet megmondani, mert a déznai rablásokor Török Gábor gyűjteményéből eltűnt⁹⁾. A livádiai bálványszobrocska, mely 3 cm. magas kőből van faragva és négyszögű égetett agyagtalpon áll, nem az ugyan, de ilyen gyanánt mutogatják a békésmegyei muzeumban¹⁰⁾.

Nagyon emlékeztet a rómaiak pondusaira az a szabályos bronz idom is, mely 1400 grammot (egy negyed fontot) nyom s Borosjenő határában került felszínre¹¹⁾. Acsuczán némi nyomai vannak a római kőfejtésnek s a bánya helyén római méccsest is találtak¹²⁾. Egyik hegyén karneol, achát,

1) Ebből csak 4 jutott a délm. muzeumba. Leírása: Tört. Értesítő, 1876. — 104. l. — 2) Archaeol. Közl. III. 174. — Ország (napilap), 1862. I. 20. szám (az újdonságok közt). *Parecz*, Aradm. ism. 12. és *Milets*, id. h. 22. Jobbadán rómaiak, Dacia és Pompeius felírat. — 3) »Alföld«, 1880. — 87. sz. — 4) Archaeol. Értesítő, IX. (1875.) 123. l. — 5) Valamely lapban olvastam, hogy itt 1856-ban 600 családi (Apollinarius stb.) érmet találtak s küldtek volna fel Bécsbe. Naszády S. akkori szolgabíró, Borsos gurahoncz, Mózes Mihály borossebesi jegyző urak s más megkérdezett környékbeliek azonban nem adhattak felvilágosítást e leletről. — 6) Arch. Közl. V. 170. és *Téglás*, Az erdélyi ősmenedzse történelméhez, 65. Nemz. muz. napló, 19/1867. — 7) *Parecz*, Aradm., 9. A Fábíán-családé Aradon. — 8) *Parecz*, 13. Ezek a nemz. muzeumba jutottak. — 9) U. o. 16. l. — 10) 7. sz. a. — 11) Délm. muz. — 12) *Hollaky* Imre képviselő tudósítása.

jaspis, khalcedon nagy számmal fordul elő; lehet-e képzelni, hogy ezeket ép úgy feldolgozatlanul hagyták volna ott heverni a gyarmatosok, mint a hogy mostanában hevernek?

Beszélnék arról, hogy Simándon, az ú. n. Traján út közelében, gr. Károlyi Tibor földén márványszerűen égetett márgás talajban vízvezeték-féle csövekre akadtak, melyeknek üregében elfért egy középvastagságú ember¹⁾. S azon a tájon a római pénzek sem ritkák. Pécskán egy házépítés alkalmával ötven római hamvvederre bukkantak²⁾, szépen sorjában egymás mellé állítva. — Simándon is találtak egy feltűnőbb nagyságú urnát, melyet azonban a munkások széttörtek³⁾.

Mindezen, többnyire csak laikusok által említett, részletesen le nem írt, részben pedig egészen elkallódott, feledésbe ment emlékek ha nem is a rómaiságot, legalább a római hatást mutatják, mely alatt másfélszázadon át Arad vidéke is állott.

Nagy gazdagsággal nem-igen édesgette magához e tájék a környék lakosait; de elég élénkség uralkodhatott ott mégis, mert a tulajdonképeni Dacia védővonalai⁴⁾ több párhuzamos irányban épen e területen át vonultak.

A legkeletibb s valószínűleg legrégebb a tulajdonképeni *limes dacicus*, mely a Karasnak a Dunába való ömlésétől Verseczen át éjszakknak tartva, Bukovecznál szegi a Temest, Remeténél a Bégát s innen hullámos vidéken éjszakkélet-felé folytatja útját Újfalú felé, hol a Marost s vele a mostani Aradmegye déli határát eléri. Épen ott, a falutól éjszakkéltre levő szilváskertnél maradt fenn legszebben a sáncz. E vonalon mélyebb a Dacia felé eső árok, míg a Pannoniára (nyugatfelé) menő lejtőség le van szántva⁵⁾. A pannoniái oldalon még a porondozás nyomai is látszanak. A falutól éjszakkéltre mintegy 460 lépés hosszan a mezőséget a szántóföldektől elválasztó árkon túl többszörösen át van szántva s itt egy méternél már sehohsem magasabb. Hasonlóképen elmosódott 4—500 lépésnyi vonalon a paulis-újfaluí útvonaltól balra eső rész is; az újabbkori árok azonban felismer-

1) Török Béla földbirtokos tudósítása. Ezek inkább a törökök vízvezető-csővei lehetnek. — 2) Ezek közül kettő az aradi lyceumé. Találtak Pécskán ily urnát 1858-ban is, midőn a cs. kir. pénzügyminisztérium ott, a föld szerkezetének kikutatása végett, ezer lábnyi kútat akart fúratni (Szabó József, Gazd. Lapok, 1858. — 703. l.) — 3) Parecz, 18. l. — 4) Torma K., Téglás G. és Pontelly limesnek tartják, míg Ortvai és Fröhlich Róbert részben azok római eredetét is kétségbe vonják. Határozottan csak akkor lehet nyilatkozni, ha az adatok együtt lesznek. Az alábbiakban az aradi vonalokról előttem ismeretes adatokat ügyekezem összeállítani. — 5) Korona-szélessége 340 cm; Dacia felé a lejtő 630, Pannonia felé 300; az árok (fossa) felső szélessége 920, az alsó 200, lejtője 200; töltésmagassága (Pannonia felől) 195 cm. Dacia felé 290 alatt lejtősődik. (Torma Károlyival együtt tett mérés.) Torma Károly e műveket határozottan római eredetűeknek tartotta; »dispositiojuktól következően — úgymond (Egyetértés, 1883. márcz. 5.) — a mennyiben mindkét töltés-vonal árka Dacia felé esik, úgy véli, hogy e délről a Dunától éjszak felé a Marosig egyenközül húzódnó vallum-pár korábban Pannonia limesét képezte, később pedig Dacia határtöltésévé vált.«

hetőbbé teszi s dombját, koronáját jól megösmérhetni. Egy kút van rajta, épen a Maros régi ágyában. A Maros felé különben eltűnik a limes, mely azután a kladovai fennsíkon levő középkori romok felé vezet s onnan a kladovai-völgy baloldalán emelkedő hegy gerinczén fölfelé halad a Kapo-Kicsora-csúcsig, honnan a Fejér-Körös völgyébe nyíló Almáspatak jobbpartján lassankint ismét a síkra ér. Onnan Ternova felé tart tovább, majd a sikulai határban, a falutól délkeletre, Borosjenő felé kanyarodik, hol a Fehér-Köröst átlépi. A Körös jobb partján levő vártól éjszakra, az istvánházi majortól kezdve ismét egyre kivehetőbben követhetjük a töltést s a Regyitar-erdőben, a hajdani Erdőhát ősi tölgyei közt, már épnek mondható. Útját Csermő és Mocsirla felé folytatva, Koroj és Kislaka közt lép át Biharmegyébe¹⁾.

A propugnaculumok nem állhattak mindenütt a vallum fő vonalán, mert ezt nem mindenütt engedték meg a terepviszonyok. Például Borosjenőn, alkalmasint a mostani vár helyén, mint a Fejér-Körösön s mellék-vizein, a Tözön és a Csigeren uralkodó helyen épült, keletfelé azonban egy szárnytöltés még külön is erősítette. E szárnyvonal Dudon, Lugozón és Járkoson áthaladva, Repszeg mellett a Körösnél végződött²⁾. Az erdők közt, vadregényes vidéken fekvő Járkos, helyesebben Árkos neve maga is eléggé utal reá. Dud és Aranyág réztelepei³⁾, melyek keletfelé Taucz irányában terjednek, igazolják ezen vidéknek a castrummal való összekötését. — Egy keletibb szárnyvonal Kislaka táján vált ki a vallumból s egészben délkeletnek tartva, Árkosig (Járkosig) ért, hol egy tekintélyes négyszög

¹⁾ *Rómer* szerint (Magyarorsz. őstört. térképe. Rajzolta Hátsék, 1877.) Ternovától és Sikulától ez a vonal Inánd felé megy. Én a vonalat csak Kislakig ösmérem, hol a hegyek közt nyoma veszt; de ez irány északkelet felé neki vág a Sebes-Körös mellett levő Kis-Sebesnek, a hol a Torma Károlytól lépésről lépésre bejárt limes dacicus felső része Tihóig, a Nagy-Szamosba ömlő Almás-patak torkolatáig teljesen ösméretes. Ha helyes a Kislaka és Kis-Sebes közt levő praesumtiv vonal, mely Biharnak épen két határpontját köti össze, akkor ismerjük a limes főbb pontjait a Duna-Karas és a Szamos-Almás összefolyásáig s egyúttal egy ettől nyugatra, az Aldunától a Krasznáig terjedő más töltésvonalat is hégzag nélkül kijelölhetünk. *Torma Károly* (A limes dacicus felső része, 103—104. l.) azon nézetben volt, hogy a Daciának általa kimutatott északnyugati valluma Kis-Sebestől nyugatnak Biharmegye felé egyenes szögletben tört meg, azt Nagyvárad tájára a Körös vize képezvén s hogy innen kell a vallum folytatását le Arad-, illetőleg Temesmegye felé keresnünk a biharmegyei úgynevezett Csörszárkában s majd a római sánczoknak nevezett töltésben. — Az arad-temesi szakaszt azonban csak 1882-ben vizsgálta meg a tudós szerző s azt a limeshez tartozónak nyilvánította. Művének második részét, mely a limes e szakaszát ismertetné, fájdalom, még nem készíthette el. Ennyit laikus létemre tett combination igazolására, esetleg mentségére. — ²⁾ *Rómer* térképén. Dudnál a fővonallal való összekötést nem mutathatni ki; de nevezetes, hogy Lippa és Szisztarovác közt (*Lóczy* Lajos nyomozása szerint) szintén római sánczok vannak, úgy, hogy a repszeg-dudai vonal meghosszabbítása a lippa-szisztarováczi volna, mi által Szisztarovác-Repszeg közt egy párhuzamos sánczot kell keresni. — ³⁾ *Lóczy* Lajos a Földtani Közlönyben, 1876. — 278. l.

gyaníttatja a régi castrumot. Körvonalai az erdőben jól láthatók¹⁾. Ignest határán át tovább megy az ignesti határon s Boros-Sebesnél s Buttyinnál a Fejér-Körös mellett azon a tájékon enyészik el, hol talán Ziridava állott s a Fejér- és Fekete-Körös közt elterülő bányavidék könnyebb megvédésére szolgált. A Pilisen s a vele szemközt levő, 196 méter magas, kopár Piliskén, általán pedig a Bolhád nevű erdős hegységben vonalát még jól láthatni. Árka nyugatfelé mélyebb; Daciának fordított oldalán ellenben az esővízzel lerohanó iszaptömeg már jócskán feltöltötte. A töltés alapja 8, koronája 2 méter, magassága 80, Pannonia felé levő lejtője 510, a daciai 250 cm²⁾. Oly méretek, melyek többé kevésbé megfelelnek a vallumnak Palánkától Tihóig terjedő közel 400 kilométer hosszú vonala minden megmért pontjának³⁾.

Daciának e belső határa kijelölését valószínűleg *Trajanus* kezdte meg⁴⁾; s ő és utódai el is készültek a hatalmas művel meglehetősen. Az őrtornyokból mindig jelt adhattak, merről fenyegeti veszély a római tartományt s a sánczok mögött gyorsan fegyverbe állhattak a jazygok s más támadók ellen. A vallum közelében lakó jazygok azonban csakhamar behódoltak s most újabb védő- és határvonalakról kellett gondoskodni, mely Dacia nyugati határát pontosan megjelölje. Temes- és Arad-, sőt részben Bihar megyében is csakugyan még két, többé-kevésbé párhuzamos római sáncz nyomai látszanak. Daciai rómaiak, mivel az imént jelzett sánczon túlestek, méltán nevezhették regio transvallumnak e vidéket, noha csak egy adat van ez elnevezésre⁵⁾.

A külső limes általában igen közel épült a belső limeshez. Temes- és Arad megyében átlag csupán 11—12 km. távolság van köztük.

Kubin táján, a Duna mellett egy másik sáncz kezdődik s épen Temesvár városa nyugati részén halad el. Fibis táján lép a középkori Arad megye déli határára s Világosig majdnem tökéletesen párhuzamosan halad a belső limesszel. Délen a mászlaki (blumenthali) temetőtől az Allios és Hidégkút (Gutenbrunn) közt levő Valea-Maréig, de kivált Alliostól nyugatra a falutól mintegy 400 lépésre oly jó állapotban van a «jarku,» hogy a köznép, a nevezett helyen, jó ároknak (jarku buna) nevezi. Ez irányt megtartva, a töltés Szabadhely és Ó-Paulis közt, a Maros tulsó partján, már a mai Arad megyében ismét elég jól látszik⁶⁾. E helyütt római régiségeket

1) *Fábián*, Aradm. leírása. II. kötet. (Kézirat, birtokomban) 171. l. — 2) A Piliskén *Torma* Károlylyal együtt tett mérések. *Torma* szerint valószínű, hogy eredetileg épen Dacia felé volt mélyebb az árok. — 3) A limes felső és aradmegyei vonalán (ez utóbbinak adatai zárójelben) így viszonylanak: a töltés koronája 140—350 cm. (200—340); alapja 1—1200 (800); a töltés belső oldalmagassága 250—600 (250—630); a külsőé 350—700 (300—510); a fossa alapja (itt-ott mérve) 120 (200); felső szélessége 3—500 (920, de csak egy mérésnél). — 4) *Torma*, id. h. 104. — 5) U. o. 3—4. l. — 6) Egy 1783. évi térkép szerint (*Szentkláray*: Száz év Délmagyarorsz. tört. I.) a Mondorlak és Szabadhely közt levő Ternova pusztánál — tehát odább nyugatra — végződik a sáncz.

sem ritkán találunk. A töltés azután tovább megy Gyorok, Kúvin, Kovaszincz és Világos felé, hol a belső limestől kissé nyugatra hajolva, egyenesen éjszaki irányt vesz. A nép úgy tudja, hogy ez árkok Orsováig haladnak s hogy régen Erdély határát képezték. Világos, Zaránd és Szintye közt már teljesen elmosódtak a leszántott sánczok. Szintyén, illetőleg a Fejér-Körösnek jobb partján levő somosi erdőn túl azonban már két töltést is ösmer a nép s azt fölváltva (egy és ugyanazon irányban is) Trajánnak és Ördögárkának nevezi. A nyugati, úgy látszik, csupán a két Körös összekötésére szolgált. Szépen fennmaradt a horgostói és a csereklyési határrészben, honnan a római éremleleteiről ösmeretes Livadia-pusztá és Tamásda felé megy tovább. A másik, fő vonal, Szintyétől éjszakra s Ágyától keletre, az ágyai erdő és Sáros-zug közt feltűnő épen maradt meg. Itt Ördögárok, a Holumbár-erdőben pedig már Traján a neve¹⁾. Majd Szalonta, Inánd, Püspöki és Siter felé folytatódik a sáncz s a Rézhegységen keresztül lépve, Ákosnál (Szatmártól délre) a Kraszna folyó baloldalán nyoma vesz.

Római sáncz a szabadhelyi határban.

Ez a regio transvallum «ha tán nem tartozott is egyenesen a provinciához, ha annak kiegészítő részét nem is képezte, de mindenesetre a rómaiak hatalma vagy clientelája alatt állt»²⁾. A limesnek ezen külső vonala teljes összefüggésében nem épült ki; temes- és aradmegyei része egyáltalán épebb maradt, mint a síkbihari. Temesben Kubinnál és Alibunárnál alapjuk átlag 4—5 méter; koronájuk $1\frac{1}{2}$ méter széles, magasságuk 2 méter; az egész sánczot jobbról balról árok kíséri, melynek mélysége 2 méter, szélessége pedig változó³⁾. Szabadhely és Gyorok közt igen jól látszik a töltés teste és szerkezete⁴⁾, s a mi feltűnő, három párhuzamos töltés vonul ott egymás közvetlen közelében. Itt e szerént a sáncz alakja nem

¹⁾ Zachar, A kisjenei uradalom térképe. (Jószágismertetés, III. k., 1. térkép.) —

²⁾ Torma, id. h. 103. A regio transvallum voltaképp csak a Réz- és Bükkhegység vidékét foglalta magában. (U. o. 105. l.) — ³⁾ Tört. Értesítő, 1885. 7. l. Böhm Lénárt közlése. —

⁴⁾ E szakaszról l. Lóczy Lajos felvételei után készített képeinket.

felel meg a limesek szokott alakjának¹⁾; — ellenben megőrizte annak minden jellegét az ágyai erdőben. Alapja itt 11 m., Dacia felé való lejtősége 480, Pannonia felé 530; a korona szélessége 270 cm.; Dacia felől az árok 8, Pannonia felől 10 m. (alant 270 s illetőleg 240 cm.) széles²⁾. Az erdő belsejében még magasabb helyek is vannak, de élénken láthatni vonalát az erdőn kívül, Miske felé eső vonalon is.

Daciának ezen külső limese, mely egészben véve mintegy négyszáz kilométer hosszú, Aradmegyében 60 km-ternyi vonalra terjed s így az egésznek 15⁰/₀-ára. Talán nem készült egységes terv szerint s nem is épült ki mindenütt; a castrumok építését alkalmasint legutoljára, oly időre

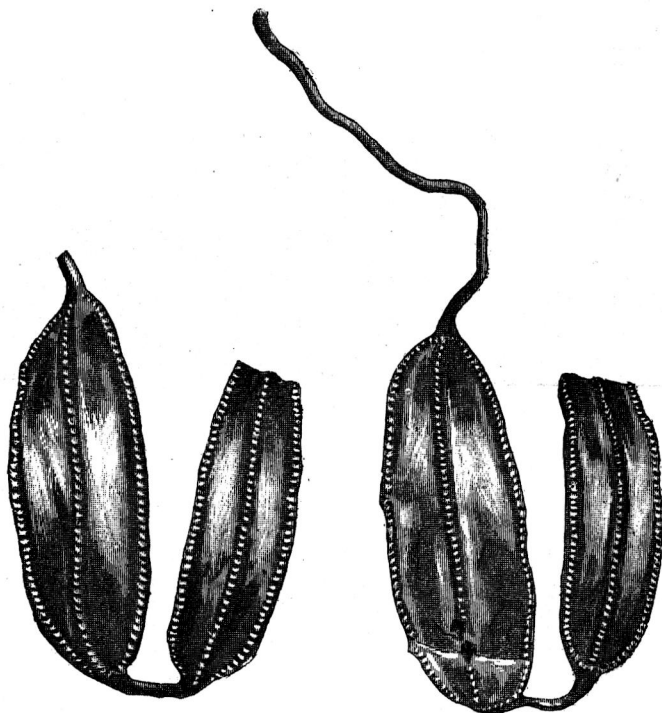
Római sáncz a szabadhelyi határban.

hagyták, midőn a római befolyás alól a terület mindinkább kisiklott. Készítősökre minden bizonynyal befolytak a rómaiak, ha e sáncz, szakadozott volta miatt, nem érdemlené is meg a tulajdonképeni limes nevét s ha castrumok és burgusok nincsenek is mellette³⁾, a mi egyébként még bővebb utánajárást követel.

1) Fröhlich Róbert, Archaeol. Ért. 1890. — 78. I. — 2) A Torma Károlylyal együtt mért hely a Tőz jobb partján, az erdészlaktól éjszakeletre mintegy 4000 lépésre, az ú. n. palatinalis lineán van. Livádia-pusztán az Ördögárok basisa csak 850 cm. s magassága 1 méter. Az egész nagyon megvan rongálva s össze sem lehet tévesztetni a limes vonalával. — 3) Archaeol. Ért. 1890. — 78. I.

E külső vonal építését *Hadrianusnak*¹⁾ s utódainak, *Antonius Piusnak* és *Marcus Aureliusnak* tulajdonítják. A dákok ugyanis nem nyugodtak meg szolgaságukban s részént az éjszaki Kárpátokban szabadon élő társaikkal, részént a roxolánokkal kezét fogva, még-megújították támadásait. E támadásokban bajosan volt részök az alföldi Maros mellett lakó szármáta *lupigonoknak*; különben aligha lehetett volna egyesíteni — már Hadrianus alatt — Pannonia és Dacia védelmét Qu. Marcius *Turbo* kezében. Tart a népek hullámzása az egész koron át; s az éjszakkéleti Kárpátoktól a mai magyar alföld keleti részén délfelé az Aldunáig, sőt 165-ben még a dunántuli dombosvidéken is helykereső barbárok fegyveres csoportjai tolongottak.

¹⁾ Aelius *Spartianus* (*Vita Hadriani*, 11. 12. *Script. historiae Augustae*) szerint Hadrianus Angol- és Németországban — ezekhez hasonlóan — csak földsánczokat hányatott határvonallúl; Severus ellenben jobbadán kő-limeseket építtetett.

A szentannai aranyleletből. (L. 39. lap.)